

På kurophold i Bad Pyrmont – Charlotte Schimmelmans møde med den europæiske elite

Af ph.d.-stipendiat Kristine Dyrmann, Dansk Center for Herregårdsforskning

At tage på kurophold var højeste mode blandt 1700-tallets europæiske adel, og dette gjaldt også for de danske „fornemme“. Som en etikettehåndbog fra 1790'erne beskriver det, ”der findes mode i brugen af lægemidler, som de fornemme tror at måtte underkaste sig – hvad enten det nu er daglig at bruge klister eller rejse til et bestemt bad, og ikke noget andet”.¹ Ét af de badesteder, man som adelig i 1790'ernes Danmark måtte rejse til, hed Bad Pyrmont, en kurby nær Hannover i vore dages Tyskland. Byen er stadig en kurby i dag, og i anden halvdel af 1700-tallet var den Europas førende destination for adelige badegæster.²

To danske adelskvinder

Charlotte Schimmelmans (1757-1816) og hendes søster, Sybille Reventlow (1753-1828), tog jævnligt

Bad Pyrmonts promenade mellem badene og byen. Man „tog kuren“ ved at drikke vandet fra brønden og bade i søen. Kobberstik „Marcard Pyrmont II“. Fra Heinrich Matthias Marcard, Beschreibung von Pyrmont, Erster Band, Leipzig 1784. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

på kurophold til Bad Pyrmont i 1700-tallets sidste årtier. I alt seks gange rejste de afsted i løbet af 30 år.³ De to kvinder var begge gift med herregårds-ejere. Charlottes mand, Ernst Schimmelmans (1747-1831), ejede *Lindborg* i Nordjylland, men almindeligvis boede Charlotte og Ernst i deres palæ i København, mens Sybilles mand, Johan Ludvig Reventlow (1751-1801), var godsejer på herregården *Brahertolleborg* på Fyn. Herudover var Ernst Schimmelmans finansminister, mens Johan Ludvig Reventlow var medlem af Landbokkommissionen.⁴ Charlotte og Sybille var altså to af de „fornemme“; den danske adels absolutte elite i de sidste årtier af 1700-tallet. Denne artikel fokuserer på Charlottes og Sybilles kurophold i 1790, 1792 og 1794 og deres møde med den europæiske adel under baderejserne til Bad Pyrmont, som de er beskrevet i Charlottes breve hjem til Ernst. Charlotte informerede i sine breve hjem finansministeren om, hvad hun brugte tid og penge på under opholdene, og om, hvad andre landes regeringsmedlemmer og diplomater mente om Danmark.

Sybille Reventlow (1753-1828), malet af Anton Graff i 1783 under det første kurophold. Privateje. Foto: Museum Lolland-Falster.

Når Charlotte og Sybille – og deres mor, Inger – rejste på kurophold, tog de typisk afsted fra *Brahetrolleborg* i slutningen af maj for at ankomme til Pymont i begyndelsen af juli efter et par familiebesøg undervejs. Først tog Charlotte fra København til Fyn og *Brahetrolleborg* for at mødes med sin søster og mor, og fra Fåborg sejlede rejseselskabet til Kiel. Herfra tog de videre i vogn til Hamborg, og til slut til Hannover, hvorfra der var et kort stykke til Pymont.⁵ Lige før Hannover stoppede de ved Celle, den by i hertugdømmet Hannover, hvor dronning Caroline Mathilde havde levet i eksil de sidste år af sit liv. Caroline Mathilde var død i 1775, men der var rejst et monument for hende i Hannover. Det stod i den franske have, skrev Charlotte, for det havde de rejsende været inde at se på vejen, en dags tid før ankomsten til Pymont.⁶

Bad Pymont

I slutningen af 1700-tallet var Bad Pymont en by med omkring 5.000 indbyggere, men om sommeren var her mange flere. Det var den fornemste kurby i Europa fra midten af 1700-tallet – her kunne man møde den europæiske kosmopolitiske elite. Man kunne se den nyeste mode, høre om udviklingen i andre landes politiske liv og fortælle om egne projekter. Og det var netop, hvad Charlotte og Sybille gjorde, når de rejste til Bad Pymont. Charlottes breve fortæller ikke om gigt eller anden sygdom, der krævede kurbehandlinger. I stedet skrev hun hjem om mødet med den europæiske adel, der samledes

i kurstedets centrum, den berømte allé. Et kurophold bestod ikke bare i at „tage kuren“ ved at bade og drikke vandet. Indkøbene i kurstedets allé og mødet med de andre gæster var mindst lige så vigtige dele af baderejsen for Charlotte.

Kurbyen Bath i England er berømt fra Jane Austens romaner som samlingssted for den engelske elite omkring år 1800, men der fandtes også et væld af kursteder på kontinentet.⁷ Aachen og Carlsbad udvikledes som kurbyer i 1700-tallet, men Pymont var det førende kursted i det tyske område fra midten af århundredet. En dansk rejsende, L.M. Wedel, skrev i 1817 i en guidebog om Bad Pymont, at „hypokondriske pebersvende, ufrugtsommelige koner, hysteriske frøkener, gigtplagede statsmænd“ rejste til dette kursted, og „Alle kan derved regne med lettelse, især på pungen“.⁸ Regenter som Peter den Store af Rusland, George den 1. af England og Frederik den 2. af Preussen besøgte badene i Pymont for at blive kureret for skavanker.⁹

Ville man møde den europæiske elite, var Pymont den rette destination. I Wedels guidebog står der blandt andet, at Bad Pymonts „elegance og luksus kan sættes i ligning med Europas største residensstæders“.¹⁰ Det internationale modemagasin *Journal des Luxus und der Moden* bragte reportager, „badechroniken“, fra kurstedet. Wedel skrev, at Pymont kunne sammenlignes med Europas storbyer, og i tidsskriftet kunne man om sommeren læse om modenyheder fra fire byer: Paris, London, Wien og Bad Pymont.¹¹ Hvad gæsterne i Bad Pymont

havde på, hvilke vogne de kørte i, og hvilke teaterstykker de blev underholdt af, alt sammen blev det skildret i magasinet, så Europas luksusinteresserede kunne lade sig inspirere. Charlotte Schimmelmann lod sig ikke bare inspirere, hun rejste selv til Pymont for at tage del i det eksklusive selskab.

Byen og brøndkuren

Centrum i Bad Pymont var alléen, som bestod af fire rækker træer med butikker imellem, fyldt „af alle mulige galanterivarer“. Oven for alléen lå brøndhuset, som var bygget omkring stedets svovlholdige kilde, og her var „et springvand, som kaster sin stråle meget høit, og væder de omkringstående, når vinden bærer på“. ¹² Herudover var der endnu en allé, denne af lindetræer. Her måtte man køre, og det gjorde de fornemme gæster. I bjergene omkring badedstedet var der anlagt promenader, hvoraf den flotteste ledte op til en statue af Frederik den Store af Preussen til minde om hans besøg i Pymont og istandsættelsen af springvandet i denne anledning. Bad Pymont var et selvstændigt grevskab på grænsen til den engelske konges hertugdømme Hannover, og man havde altså sikret sig Preussens bevågenhed. Når Charlotte og de andre badegæster tog på køreture i bjergene omkring badebyen, gjorde de holdt ved monumentet. Flere besøgende havde ridset deres navn i statuen, og man kunne også slå sig ned og drikke te ved udsigtspunktet. ¹³

Det svovlholdige vand fra Pymonts kilde blev solgt på flaske i hele Europa – 214.790 flasker mineralvand blev et enkelt år sendt fra Pymont til

kunder på hele kontinentet ¹⁴ – så man behøvede ikke at foretage en „unyttig Pymonterrejse“ og spendere så mange penge, hvis det blot var det helbredende vand, man søgte, skrev Wedel i sin guidebog. ¹⁵ Men Charlotte og Sybille rejste ikke bare til Pymont for det helbredende vand, de ønskede at tage Pymonterkuren på stedet. Charlotte skrev hjem til sin mand om kuren, „jeg står sent op, klokken halv syv, da er Sybille allerede oppe. Hun drikker vandet og spadserer“. ¹⁶ Den almindelige kur, hvor man drak vandet og spadserede, var ikke nok for Charlotte Schimmelmann. Kurstedets berømte læge, Heinrich Matthias Marcard (1747-1817), lader ikke til at have behandlet Charlotte under de første ophold, men i 1794 skrev hun hjem, at hun havde aftalt en særlig kur med doktor Marcard, „ved siden af Pymonterkuren, han venter sig undere af den og jeg underkaster mig den tillidsfuldt“. ¹⁷

Den danske rejsebogsforfatter Wedel kommenterede mere tørt, at selvom Pymontervandet kunne købes på flaske, rejste folk hellere derned, for „Marcard, den stortalende læge, har sagt os så mange fortræffelige ting om alle de vidunderlige kure, som vandet dér har udrettet, at når kun 5/6 dele deraf er sandhed, kan man være vel fornøjet“. ¹⁸ Hvad Marcards ekstra kur – „sneglesuppe“, kaldte Charlotte den – skulle virke mod, fremgår ikke. Men „jeg nævnte Kant for ham, han kendte det respekterede navn, men på afstand, vi havde en meget interessant samtale“, skrev Charlotte. ¹⁹ En mand med kendskab til oplysningsfilosoffen Im-

Charlotte Schimmelmann (1757-1816), malet af Erik Paulsen. Schloss Ahrensburg.

havde hun dog også købt noget. „Jeg må indrømme, at jeg ruinerer dig en smule ved denne rejse, Gud ved hvordan, for jeg repræsenterer ikke her – jeg tager et

par jakker, et sæt med knapper, nogle blonder af fint klæde alt sammen for 200 R med hjem til dig, det er ikke verdens undergang – dette lille Pyrm: er frygtelig dyrt”.²⁰ 200 rigsdaler var omkring en tredjedel af de penge, Charlotte havde hævet til hele opholdet.²¹ Til sammenligning betalte hendes svoger nogle få år forinden omkring 126 rigsdaler for et års smedearbejde for sin husholdning i København, mens hele det *Schimmelmannske Palæ* blev malet udvendigt og indvendigt for 553 rigsdaler samme år.²²

Mod slutningen af kuropholdet skrev Charlotte igen hjem til sin mand: „Jeg har taget, og nu må du ikke hidse dig op, et aktiv i en grund i Amerika“. Det drejede sig om jord i Kentucky, og Charlotte forsikrede, at foretagendet var i sikre hænder. Handelen var gjort i hendes eget navn, „*Apresent pardonne moi*“, undskyldte hun, det havde kostet 800 rigsdaler.²³ Efter købet af den amerikanske jord skrev Charlotte ikke hjem om flere indkøb på denne tur, men hun forsikrede flere gange sin mand om, at hun havde gjort en god investering.²⁴

Indkøbene var en investering i mere end én forstand. Først og fremmest fordi den amerikanske jord, hun havde købt, blev forvaltet af en meget

Moden anno 1791 ifølge *Journal des Luxus und der Moden*: „Treogtyvende stik. En ung Pariser-dame i en Negligée ifølge den nyeste Smag, som udførligt beskrevet ovenfor s. 451“. Pyrmontmoden, som blev beskrevet et par sider senere i *modemagasinet* (på side 459), lignede den i Paris: Kvinderne i Pyrmonts allé bar ifølge modereportagen hvide klæder, neglige-kjoler og hvide sjaler. Thüringer Universitets- und Landesbibliothek.

Planchen viser de mange gæster, som besøgte alléens butikker. Kobberstik „Marcard Pyrmont I“. Fra Heinrich Matthias Marcard, *Beschreibung von Pyrmont, Erster Band*, Leipzig 1784. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

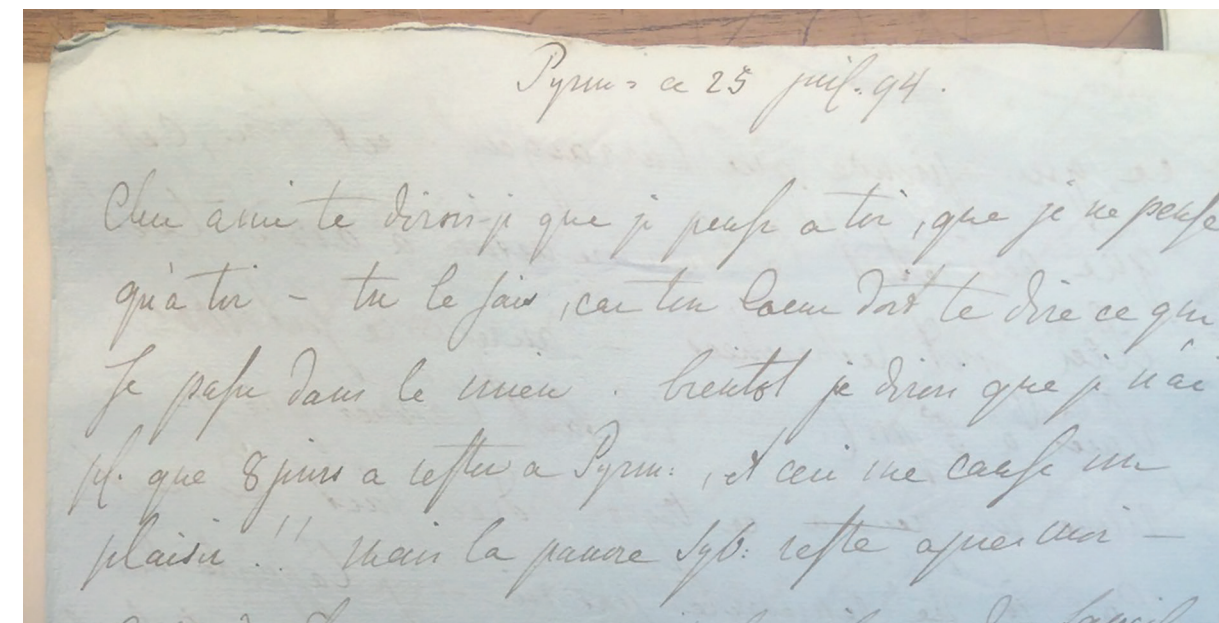
pålidelig adelsmand fra Hamburg, og den ville helt sikkert give afkast om fem år, skrev hun. Dertil kom, at der var økonomisk krise i flere europæiske lande, som en følge af revolutionskrigen mellem Frankrig og de europæiske kongemagter. Charlotte mente, at hun var „chevalier d'oeconomie“, „økonomisk ridder“, på Danmarks vegne i Pymont:²⁵ Banken i Amsterdam var stoppet med at udbetale penge på grund af revolutionskrigene, som rasede på det europæiske kontinent i disse år og gjorde økonomien usikker i flere lande.²⁶ Danmark-Norge, med Charlottes mand som finansminister, var imidlertid neutralt i krigen, og man tjente foreløbig godt på handelen mellem de krigsførende magter. Ved at købe bøger, blonder, jakker og sågar investere i jord under opholdene i Pymont benyttede Charlotte sig derfor ikke kun af mulighederne for at bringe europæiske varer med tilbage til Danmark. Som gæst i Pymont forventedes det, at Charlotte gik på indkøb i alléens butikker. Men de andre adelige bemærkede, at den danske ministerfrue havde råd til at forbruge, og Charlotte mente selv, at hun gennem sit forbrug og sin omtale af sin mands, finansministerens, politik fremmede den danske regerings omdømme i Europa: „Vive la politique danoise!“, ”Leve den danske politik!” sagde man ifølge Charlotte i Pymont.²⁷

Selskabelighed

Midt i kurstedets allé lå et teater, og her mødtes badebyens fine gæster. „Hertuginde af Braunsch-

weig er ankommet“, skrev Charlotte hjem i 1790, „hele le beau monde [det fornemme selskab] er i teatret“.²⁸ Hertuginde af Braunschweig var den engelske konges søster, og hun var så fornem, at Charlotte ikke turde tale til hende, da hun mødte hertuginde i alléen næste dag.²⁸ Ud over teatret var her badehuset, hvor der desuden var en sal, man kunne mødes i. Her skiftedes de fornemme gæster til at invitere til „grand dejeuner“, en slags frokost eller sen morgenmad, som blev indtaget omkring klokken 9 om formiddagen.³⁰ Selskabeligheden var en fast del af kurstedets rutiner og ritualer: Man deltog i *dejeuner*, mødtes i alléen, tog på udflugter, og om aftenen tog man i teatret. Selvom man var på kurophold, var omgangsformerne dog ikke så frie, at Charlotte kunne tale til en hertuginde, som stod over hende i rang.

Charlotte nød til gengæld de andre adeliges og diplomaternes selskab. Hun skrev hjem om en russisk gesandt, grev Pouschkin, som holdt koncert for de andre adelige, og om nogle hollandske gesandter, som inviterede hende og Sybille med på udflugt i bjergene, inklusive et besøg ved monumentet for den preussiske konge.³¹ Under et andet ophold skrev hun hjem, at hun havde badet i søen med en østrigsk og en preussisk minister. Som hustru til den danske finansminister lod Charlotte ikke denne mulighed for at høre, hvad de to udenlandske statsmænd mente om den danske politik, gå sin næse forbi. Som den danske finansministers hustru var Charlotte bevidst om ikke at provokere de to diplomater ved at

Et af Charlottes breve fra kuropholdene, dateret „Pymont: ce 25 juil: 94“. Ernst Schimmelmans arkiv, pakke 83. Rigsarkivet, København. Foto: Kristine Dyrmann.

nævne Preussen og Østrigs igangværende konflikt. Ud over de to landes fælles krig mod Frankrig havde Østrig, Preussen og Rusland delt Polen mellem sig i 1772, og nu var Polens anden deling på vej.³² Charlotte understregede, at hun havde holdt Polen ude af samtalen, i stedet forsikrede hun, at man talte godt om Danmark.

Samme år, i 1792, kom den danske kronprins på besøg i Pymont, og i denne anledning skrev Charlotte også hjem om, hvad de andre landes adelige mente om kronprinsen. Om én af de udenlandske

ministre, som Charlotte havde forhørt sig hos om Danmarks rygte forud for kronprinsens besøg, skrev hun: „Han er for resten orienteret om vor Militære Mani“.³³ Med den „militære mani“ henviste den udenlandske minister til, at kronprins Frederik af Danmark var meget begejstret for at eksercere med militæret.³⁴ „Jeg udbreder hans gode rygte“, skrev Charlotte om sit svar til den udenlandske minister. Hun havde rost prinsens karakter,³⁵ og hendes arbejde for at udbrede prinsens gode ry lader til at have fået en positiv virkning på hendes egen

position på kurstedet, for da prinsen ankom til Pymont i slutningen af juli, spiste Charlotte frokost med ham og hertuginde af Mecklenburg, kurstedets allerfornemste gæst – hun var svigermor til den engelske konge og lige så højt på strå som hertuginde af Braunschweig.³⁶ Selv efter kronprinsens hjemrejse blev Charlotte inviteret til frokost hos hertuginde af Mecklenburg.³⁷ Samtalerne og selskabeligheden havde båret frugt med denne anerkendelse fra den øverste repræsentant for Pymonts europæiske elite.

Mødet med Europa

Opholdet i 1794 var lidt anderledes end opholdene i 1790 og 1792. Den franske revolution var brudt ud i 1789, og de første år var revolutionen ikke det store samtaleemne i Pymont, men i 1793 halshuggede franskmændene deres konge, og i sommeren 1794 regerede Robespierre i Paris, hvor guillotinen hængte tusindvis af mennesker. Nu gik England ind i krigen som allieret med Østrig og Preussen, der allerede var i krig med franskmændene.³⁸ Det gik godt for den franske hær, som var på fremmarch mod øst i sommeren 1794. Revolutionshæren rykkede ind i Tyskland, og imens var Charlotte i Pymont på kurophold. Hun skrev om, hvordan den østrigske gesandt ankom til kurstedet med kone, børn, tjenestefolk og heste, så han var klar til at flygte, hvis det skulle blive nødvendigt.³⁹ Dette var ikke helt utænkeligt. Mens både gesandten og Charlotte var i Pymont, blev Mainz, lidt syd for kurstedet, indtaget af revolutionshæren.⁴⁰ De adelige gæster

samlede sig i alléen i Pymont, når der kom post fra fronten, og Charlotte skrev til Ernst om en adelig dame, „med mere *esprit* [ånd] end jeg“, som havde været på besøg ved fronten for at se de franske sansculotter, man havde taget til fange efter kampene. Den kvindelige gæst havde spist middag med de franske officerer, som hun bagefter havde fortalt om i alléen i Pymont – de var både velklædte og høflige, fortalte Charlotte, men hun lovede dog alligevel sin mand, at hun ikke ville tage ud for at se de revolutionære.⁴¹

De næste mange år rasede først revolutionskrigene og siden Napoleonskrigene i Europa, og hverken Sybilles kalendere eller Charlottes breve siger noget om, at de to søstre tog på rejse til Pymont. Men Charlotte og Sybille fortsatte alligevel livet igennem med at benytte Pymont til at orientere sig mod Europa: I 1813, da krigene var ved at være slut, indeholder Sybilles kalender igen en liste over udgifter i Pymont – til kaffe, chokolade og ture i teatret.⁴²

Noter:

1. Adolph von Knigge: *Om Omgangen med Mennesker*, København 1796 (udgivet første gang på tysk 1788), „Om Omgangen med Hoffolk og deres Lige“, s. 392. Klister: En slags grødomslag eller maske. Stavningen er moderniseret i dette og de følgende citater.
2. Burkhardt Fuhs, *Mondäne Orte einer vornehmen Gesellschaft, Kultur und Geschichte der Kurstädte 1700-1900*, Hildesheim 1992, s. 51-64.
3. Sybille Reventlows skrivekalendre og Charlotte Schimmelmans breve findes i henholdsvis: Anna Sybilla Reventlows skrivekalendre, i arkivet efter Familien Reventlow på Altenhof: Forskellige mindre arkiver, pakke 144-145, Rigsarkivet – og: Charlotte Schimmelmans breve til Ernst Schimmelman, Ernst Schimmelmans arkiv, pakke 83, Rigsarkivet. Herefter forkortes referencerne til Charlottes breve: „CS [dato]“. Brevene er oversat fra fransk til dansk af Kristine Dyrmann.
4. Claus Cedergreen Bech, „Ernst Schimmelman“ i: *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., København 1979-84. Claus Bjørn, „Ludvig Reventlow“ i: *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg. København 1979-84.
5. Sybille Reventlows skrivekalender for 1783 viser eksempelvis forløbet af en sådan rejse (se billede).
6. CS 29. Juni 1792.
7. Se eksempelvis Jane Austen, *Persuasion*, London 1817. Romanens hovedperson, Anne, flytter til Bath i starten af romanen, og historien udspiller sig her.
8. L.M. Wedel: *Badereise til Pymont, Oldeslohe og Dobberan samt Indretningerne der i Aaret 1814*, København 1817, s. 55. Lago/Lauge Mathias Wedel havde udarbejdet

- flere topografiske beskrivelser – mest kendt er han for *Indenlandske Rejse igennem de betydeligste og skønneste Egne af de danske Provindser 1-2*, København 1803-6 Bjørn Kornerup, „Lago Mathias Wedel“ i: *Dansk Biografisk Leksikon*, København 1933-44.
9. Fuhs, *Mondäne Orte*, s. 50-51. Frederik den Store besøgte Pymont i 1744 og 1746.
 10. Wedel, s. 57.
 11. „Modenneuigkeiten. 3) Auf Teutschland. Pymont den 15. Juli 1791“, s. 459-460 i *Journal des Luxus und der Moden, August 1791*. Weimar 1791.
 12. Wedel, s.56.
 13. CS 13. og 15. juli 1794. Wedel, s. 57.
 14. Reinhold Kuhnert, *Urbanität auf dem Lände – Badereisen nach Pymont im 18. Jahrhundert*, Göttingen 1984, s.101.
 15. Wedel, s. 59.
 16. CS 5. juli 1794.
 17. CS 22. juli 1792. Heinrich Matthias Marcard udgav i 1784 en bog om Pymont og kurbehandlingerne. „*Beschreibung von Pymont*“, 2. udg. Leipzig 1785. Om Marcard: Se Karl Ernst Hermann Kraus, „Heinrich Matthias Marcard“ i *Allgemeine Deutsche Biographie*, vol. 20 (1884) s. 294.
 18. Wedel, *Badereise*, s. 53-54.
 19. CS 22. juli 1792.
 20. CS 25. juli 1794. Dette køb blev vel at mærke foretaget efter købet af amerikansk jord – se nedenfor.
 21. Om omkostningerne for opholdet: Udateret billet mellem brevene fra 1794-opholdet: „Sig til Kirstein, at jeg hæver 600 R i Hamborg til mit ophold – tillader du det – jeg har brugt 100“. Ernst Schimmelmans arkiv, pakke 83, Rigsarkivet.

22. „Underdanigst Regning! over Mahler Arbeidet forfærdiget udbedring paa Pallasion“ [sic], 30.12.1786. Ernst Schimmelmans arkiv, pakke 72, Rigsarkivet. C.D.F. Reventlows privatregnskab 1786, Christian Ditlev Reventlows arkiv, pakke 29.60, Landsarkivet for Fyn.
23. CS den 8. juli 1794.
24. CS 25. juli 1794.
25. CS 13. juli 1794.
26. CS „den 29“. [juli 1794].
27. CS 13. juli 1794.
28. CS 1. juli 1790.
29. CS 2. juli 1790.
30. Kuhnert, *Urbanität*, s. 158-160.
31. Udflugter i bjergene: CS den 11. juli 1792, 13. og 15. juli 1794. Om grev Pouschkins koncert: CS 9. juli 1794.
32. Polens anden deling, som her var under opsejling, skete året efter. Her delte Rusland og Preussen det polske rige mellem sig. Karl Erik Frandsen, „Polen“ i: *Den Store Danske*, Gyldendal 2017. Online-udgave tilgængelig 29. juli 2017.
33. CS 20. juli 1792.
34. Om kronprins Frederik (6.) og dennes rejse til Pyrmont, se Jens Engberg, *Den standhaftige tinsoldat – En biografi om Frederik 6.*, København 2009.
35. CS 20. juli 1792.
36. CS „søndag den 29. juli“ [1792]. I Pyrmonts gæstelister står hertuginde af Mecklenburg eller hertuginde af Braunschweig anført øverst. Eksempelvis kurlisten for juli 1792: *Gesund-Brunnen zu Pyrmont, 9. Verzeichnis 1792*. Museum Schloss Pyrmont (digitaliseret på [museum-digital.de](http://www.museum-digital.de)). De europæiske adeliges afstamning og rang kunne man også i samtiden finde oversigter over: Chris-

- tian Friedrich Jacobi, *Europäisches Genealogisches Handbuch, in welchem die neuesten Nachrichten von allen Häusern jetztregierender Europäischer Kaiser und Könige* blev udgivet i Leipzig, 1794.
37. CS „Denne mandag“ 1792.
38. Niels Høffding, „Revolutions- og Napoleonskrigene“ og „Maximilien de Robespierre“ i *Den Store Danske*, Gyldendal 2017. Online-udgave tilgængelig den 29. juli 2017.
39. CS, 25. juli 1794: „Han er ledsaget af gode heste fra Celle, for at flygte om nødvendigt i al hast, siger han“
40. CS, 28. juli 1794.
41. CS „den 29“. [juli 1794].
42. Reventlow på Altenhof, Familien, pakke 144-45: Forskellige mindre arkiver m.m.: Anna Sybilla Reventlows skrivekalendre: 1813. Rigsarkivet.

Litteratur:

- Austen, Jane: *Persuasion*, London 1817.
- Baggesen, Jens: *Labyrinten*, København 1792-93 (udg. af Torben Brostrøm 1965).
- Bech, Claus: „Ernst Schimmelman“, i: *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., København 1979-84.
- [Udgivere: Bertuch, Friedrich Justin og Georg Melchior Kraus]: „Moderneuigkeiten. 3) Auf Teutschland. Pyrmont den 15. Juli 1791“, s. 459-460 i: *Journal des Luxus und der Moden*, Jahrgang 6: August, Weimar, 1791. Digitaliseret af Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek, Tyskland.
- Bjørn, Claus: „Ludvig Reventlow“, i: *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., København 1979-84.
- Bobé, Louis: *Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familie*, vol. 4, København 1902.

- Chalus, Elaine: „Cette fusion annuelle: Cosmopolitanism and identity in Nice c. 1815-1860“, i: *Urban History*, 41: 2014, s. 606-626.
- Clausen, Julius og Peter Frederik Rist: *Fra Hoffet og Byen: stemninger og tilstande 1793-1822 i Breve til Joh. v. Bülow til Sanderumgaard. Memoirer og Breve*. København 1906.
- Engberg, Jens: *Den standhaftige tinsoldat – En biografi om Frederik 6.*, København 2009.
- Frausing, Mikael: „Det fortryllende Italien. ’Den vilde greve’ og 1700-tallets nye rejseidealer“, i: Britta Andersen m.fl. (red): *Herregårdshistorie 10*: 2015.
- Greig, Hannah: *The Beau Monde: Fashionable Society in Georgian London*, Oxford 2013.
- Fuhs, Gerhard: *Mondäne Orte einer Vornehmen Gesellschaft*, Hildesheim 1992.
- Jacobi, Christian Friedrich: *Europäisches Genealogisches Handbuch, in welchem die neuesten Nachrichten von allen Häusern jetztregierender Europäischer Kaiser und Könige ...* [etc.], Leipzig 1794.
- Kornerup, Bjørn: „Lago Matthias Wedel“, i: *Dansk Biografisk Leksikon*, København 1933-44.
- Kraus, Karl Ernst Hermann: *Allgemeine Deutsche Biographie*, vol. 20. Leipzig 1884. Digitaliseret på Wikisource.de.
- Kuhnert, Reinhold: *Urbanität auf dem Lande: Badereisen nach Pyrmont im 18. Jahrhundert*, Göttingen 1997.
- Marcard, Heinrich Matthias: *Beschreibung von Pyrmont*, Leipzig 1784.
- Martin, Peter: *Salon Europas*, Konstanz 1983.
- Mathiessen, Hugo: *En greve*, København 1954.
- Pyrmonters kurlisten: *Gesund-Brunnen zu Pyrmont 1792. 9. Verzeichnis*, Museum Schloss Pyrmont. Tilgængelig online: <http://www.museum-digital.de/>. Originaler i Stadtarchiv Marburg, Stadtarchiv Bad Pyrmont og Kurverwaltungen Bad Pyrmont.

- Tillyard, Stella: *Aristocrats: Caroline, Emily, Louisa and Sarah Lennox 1740-1832*. London 1994.
- Waltz, Georg: „Arnswaldt, Karl Friedrich Freiherr von“, i: *Allgemeine Deutsche Biographie*, vol. 1, Leipzig 1875. Digitaliseret på Wikisource.de.
- Wedel L.M.: *Badereise til Pyrmont, Oldeslohe, Dobberan & c, samt Indretningerne der i Aaret 1814*, København 1817. [Ukendt forfatter:] *Augusta, Braunschweig-Lüneburg, Herzogin (1737-1813)*. Deutsche Digitale Bibliothek, 2009- .